

KOVÁCS GERGELY

A BERETTYÓÚJFALUI ZSIDÓSÁG
A VÉSZKORSZAKBAN ÉS AZUTÁN (1944–1956)

A holokausz tragédiája nagyban meghatározza a vidéki magyar zsidóság történetét feldolgozó művek témáit. A holokauszt megelőző időszak vagyoni és jogi korlátozásai, valamint a túlélők későbbi hazatérése, újrakezdése, majd legtöbb esetben végleges eltűnése a vidéki társadalomból, többnyire csak röviden szerepelnek a témával foglalkozó várostörténeti művekben a vészorszak mintegy elő- és utótörténeteként. Ebben a tanulmányban a berettyóújfalui zsidóság helyzetét mutatjuk be a jog- és vagyonfosztástól a deportálásukon át az 1945 után hazatérők nehézségein keresztül a végső eltűnésükig. Ha a magyar zsidóság második világháború végi történetét vizsgáljuk, akkor elmondhatjuk, hogy sokan és sokféle megközelítésből elemezték ezt az időszakot. Még mindig kevés olyan tanulmány van azonban, amely kifejezetten a jogfosztás, és még inkább a tulajdonfosztás aspektusával is foglalkozna. A zsidóság gazdasági tevékenységének korlátozását és későbbi megszüntetését helyi és monografikus szinten kevésbé vizsgálták. A kevés kivétel közé tartozik Rigó Róbert monográfiájának⁶⁵ a kecskeméti zsidókról szóló részei és Hábel János⁶⁶ leíró munkája a pécsi zsidóságról. Közvetlenül a berettyóújfalui zsidóság történetéről Nesher Dávid⁶⁷ külön kötetet írt, míg Halmos Sándor⁶⁸ a Hajdú-Bihar megye településeiről szóló kötet részeként röviden felvázolta a helyi zsidó lakosság történetét és felsorolta a holokausz áldozatait.

⁶⁵ Rigó 2014.

⁶⁶ Hábel 2014.

⁶⁷ Nesher 2001.

⁶⁸ Halmos 2003.

Az ún. zsidótörvényekhez képest az 1944-es jogszabályok már egyértelműen a deportálásokat készítették elő – nagyon gyors lépéssorozatban.⁶⁹ A tanulmány kiindulópontjaként elsősorban a német megszállás és a helyi zsidók deportálása közötti időszakra (1944. március 19. – 1944. június 7.) összpontosítunk az 1600/1944. M.E. rendelet alapján, a helyi események és a jog-, illetve tulajdonfosztó törvények tükrében. A tulajdonfosztott személyek vizsgálata során a M. Kir. VI. Kerületi Debreceni Csendőrség 6. Kerületi Nyomozó Alosztály-parancsnoksága által április 11-én összeállított, deportálásra kijelölt személyek listáját⁷⁰ vettük alapul. Ezek azonban nem azonosak a ténylegesen deportált lakosokkal, mivel az összeírás alapjául szolgáló csendőrségi körzeti lista azokat a személyeket is tartalmazza, akik azt megelőzően eltűntek, vagy elhunytak a munkaszolgálat közben. Ennél fogva a lista azon zsidó személyek neveit rögzíti, akik a vészkorszakot megelőzően Berettyóújfaluban laktak. A csendőrkerületi összeíráson azonban a nevek alfabetikus sorrendje helyett a birtokolt lakóingatlan címe, azaz az utcanév és a házszám szerint vannak bejegyezve az ott lakó személyek. Végül a berettyóújfalui zsidóság eltűnését egy kontrollmintának vett másik Hajdú-Bihar vármegyei településsel, Hajdúnánással hasonlítjuk össze.

Az első világháborút követő trianoni békeszerződés után Berettyóújfalu Csonka-Bihar vármegye székhelye lett, ami növelte közigazgatási jelentőségét. Berettyóújfalu lakossága 1930-ban 9118 fő volt, ebből 961 főt tett ki a helyi zsidók száma. A két világháború között a berettyóújfalui zsidók elsősorban csizmadia, szabó, kereskedő, vendéglős és cipész foglalkozásokat űztek.⁷¹ Az egyenjogúsítás előtt kialakult társadalmi-politikai környezetben a zsidóság főként a gazdasági élet különböző területein helyezkedhetett el. Egyrészt ennek, másrészt pedig az összlakossághoz viszonyítva meghatározó népesedési arányuknak köszönhetően az első világháborúig töretlen, aztán pedig megújuló prosperitással erősítette a város regionális gazdasági jelentőségét.

⁶⁹ Vértés 1997. 284.

⁷⁰ MNL HBVL VI.31. 2. d. 95/kt. 1944.

⁷¹ Halmos 2017. 527.

**Izraelita vallású személyek száma
Berettyóújfaluban és Berettyószentmártonban 1880–1949 között ⁷²**

	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949
Berettyóújfalu	511	811	942	1041	1003	1083	982	n.a.
Berettyószentmárton	51	65	59	51	40	19	14	n.a.
Összesen	562	876	1001	1092	1043	1102	996	226

A lokális gazdasági és társadalmi folyamatokban addig meghatározó szerepükben az 1938-tól kezdődően meghozott ún. zsidótörvényekkel azonban jelentős korlátozásokat kellett elszenvedniük. A „második zsidótörvény” választójogra vonatkozó rendelkezései miatt a törvényhatósági bizottság tagjainak megválasztására jogosult berettyóújfalui lakosok száma 1937-hez képest 1944-re százas nagyságrendben csökkent.⁷³ A jogszabály teljesen elzárta a közszolgálati pályát a zsidók elől, és megszüntette képviselőtüket a felsőházban.⁷⁴ A „zsidótörvényeket” az érintettek megpróbálták kijátszani, hogy elkerüljék az egzisztenciális lecsúszást, és keresztény strómanokat vagy alvállalkozókat kezdtek alkalmazni tevékenységük folytatására, így a szerencsésebbek 1944-ig minimalizálni tudták a törvények kedvezőtlen hatásait.⁷⁵

A németek 1941-től aktívan képviselt álláspontjához és a Kelet-Európában addigra kialakult pokolhoz képest a magyarországi zsidóknak 1944-ig nem kellett sárga csillagot viselniük, nem voltak gettók, fizikai létüket alig, vagy egyáltalán nem fenyegette veszély. Azonban ez utóbbit sem lehet teljes bizonyossággal állítani, mivel 1941-ben már volt egy mérsárlásba torkolló deportálás Magyarországról Kamenyec-Podolszkijba, melynek során mintegy 13 000, magyar állampolgárságát igazolni nem tudó, ezért idegennek nyilvánított, kitoloncolt

⁷² Helységnévtár [1892]. 122–123.; Népszámlálás 1881. II. 63.; Népszámlálás 1900. I. rész. 282–283.; Népszámlálás 1910. I. rész. 282–283.; Népszámlálás 1920. I. rész. 116–117.; Népszámlálás 1930. I. rész. 152–153.; Népszámlálás 1941. 2. 222–223.; Pálházy 1997. I. 428.

⁷³ Vö. MNL HBVL IV.403. 69. és 103. k. Berettyóújfalui névjegyzékek a választásra jogosultokról 1937. és 1944. évből.

⁷⁴ Lebovits 2007. 68.

⁷⁵ Karsai 2001. 219.

zsidót öltek meg.⁷⁶ A Kállay-kormány és Horthy kormányzó többszöri német kérés után sem járult hozzá a zsidók Magyarországról való deportálásához, mert tudták, hogy ez lényegében a halálukat jelentené.⁷⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy 1944-ig könnyű lett volna a magyar zsidók helyzete, hiszen férfiak tízezreit vitték fegyvertelen munkaszolgálatra,⁷⁸ amit azért fontos megemlíteni, mert ez már a deportálások előtt is követelt áldozatokat. A csendőrkörület listája szerint a deportálásra kijelölt személyek közül sokan addigra eltűntek, vagy már holtta is nyilvánították őket. A 83 behívott berettyóújfalui személy közül 28-an meghaltak, mielőtt a deportálások megkezdődtek volna.⁷⁹ Bár gyakran a katonáknál is veszélyesebb körülmények között kellett a tűzvonalban kiegészítőként dolgozniuk, a munkaszolgálatosok túlélési esélyei még mindig magasabbak voltak, mint a deportáltaké. Így a zsidók 1944-es tömeges elhurcolás során a munkaszolgálatra való behívás több ezer ember életét mentette meg az auschwitzi pusztulástól. Az otthon maradt zsidó emberek mindennapjait pedig az egymás után bevezetett „zsidótörvények” nehezítették.

Egy esetleges magyar kiugrási kísérlet megakadályozása érdekében 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot. A megszállást követő időszak legfontosabb társadalmi változása a zsidók fokozott üldözése, gettósítása és deportálása volt. Sztójay Döme kormánya⁸⁰ zsidóügyekben 85 miniszteri rendeletet és 36 kormányrendeletet adott ki.⁸¹ Az ún. zsidótörvényekhez képest az 1944-es

⁷⁶ Gellért – Gellért 2015. 1.

⁷⁷ Ungváry 2002. 287.

⁷⁸ A munkaszolgálat intézményének gondolata még 1919-ben született meg, mint a megbízhatatlan elemek elkülönítésének egyik módszere. A második világháború kitörésével a politikailag megbízhatatlan személyeket a magyar hadsereg katonai vezetése a német mintát követve fegyvertelen munkaszolgálatra kényszerítette. Az 1939-es honvédelmi törvény még csak fegyverviselésre alkalmatlanokat említ, ami a „zsidótörvények” légkörében gyorsan megváltozott, és bizonyos nemzetiségeket (főleg románokat) és a zsidókat ki kellett vonni a fegyveres erők kötelékéből. 1941 tavaszára ezek az új belépőkkel alakult ki a kiegészítő munkásszázadok meglehetősen kaotikus rendszere. Jellemző az arányokra és a növekvő munkaerőfelhasználására, hogy míg 1942 szeptemberében 152 század (kb. 38 000 fő) volt a hadszíntéren, addig 1944 októberében már 520 század (kb. 110 000 fő) dolgozott az ország különböző területein. György 2018. 6.; Karsai 2001. 219.; Szécsényi 2016. 2–3.

⁷⁹ MNL HBVL VI.31. 2. d. 95/kt. 1944.

⁸⁰ 1944. márc. 22. – aug. 29.

⁸¹ Hábel 2014. 14.

jogszabályok már egyértelműen a deportálásokat készítették elő.⁸² Ezek közül jelen tanulmány a tulajdon elidegenítésére összpontosít, ugyanis, ha a jogfosztás végső magyarországi eseményének a személyes szabadságtól való megfosztás számított, amely a deportálásban csúcsosodott ki, akkor a tulajdonjogoktól való megfosztás legfontosabb momentuma a lakóingatlanok zár alá vétele volt. Ezt az 1944. április 16-i 1600/1944. M.E. rendelet szabályozta.⁸³ Ez a rendelet volt ugyanis a zsidók gazdasági értelemben lefejezésének utolsó eleme a létalapjuktól, azaz lakó- és üzlethelyeiktől való megfosztásuk által. Az ingatlanokat a fekvési hely, a telekkönyvi betét és helyrajzi szám, terület, városi ingatlanok esetében pedig az utca és házszám feltüntetésével kellett bejelenteni. Ugyanakkor a 10 000 pengő érték feletti ingóságok is bejelentés kötelesek voltak, sőt, bizonyos vagyontárgyak (műtárgyak, szőnyegek, ezüstneműk és más fényűzési tárgyak, értékpapírok stb.) értékhatártól függetlenül is.⁸⁴ Ha tipizálni akarjuk, ez az intézkedés a zsidók elleni gazdasági törvények és rendeletek azon csoportjába sorolható, amelynek nyilvánosan meghirdetett célja a zsidók gazdasági erejének korlátozása, megtörése és megsemmisítése volt.⁸⁵

A korábbi évek törvényeiből adódó tendenciák és a háborús veszélyhelyzet következtében a helyi zsidó közösség kénytelen volt alkalmazkodni az állandóan szigorodó, a deportálást megelőző két és fél hónapban a tetőfokát elérő állami elnyomás kegyetlenségéhez, és egyfajta kényszerű elfogadással nyugtázta sorsának folyamatos rosszabbra fordulását. A berettyóújfalui Grünwald Magda visszaemlékezése szerint a berettyóújfalui zsidók már március 22-én elkezdtek pakolni egy esetleges váratlan eseményre készülve. Magyarországon először a vidéki zsidóság összegyűjtése kezdődött meg 1944 áprilisában, és ekkor állították össze a deportálandó berettyóújfalui zsidók névjegyzékét is. Az utcák szerinti összeírást a főjegyző utasítására a hitközség végezte. A hitközség tagjaiként akkor 978 főt jegyeztek fel. A módosabb zsidókat május közepén kezdték internálni (pl. Konrád József vasnagykereskedő, Kepes József szesznagykereskedő, Zádor Béla divatüzlet-tulajdonos, Tardos Henrik ügyvéd). Május második felében erdélyi zsidókkal

⁸² Vértes 1997. 284.

⁸³ Karsai 2005. 146.

⁸⁴ Vértes 1997. 284.

⁸⁵ Karsai 2005. 146.

teli lezárt vagonok haladtak át a berettyóújfalui állomáson.⁸⁶ A kisebb települések zsidó lakosságát a nagyobb városokban kijelölt gettókba és ideiglenes táborokba szállították. Az elköltöztetettek csak a rajtuk található ruházatot és maximum 50 kg súlyú poggyászt vihettek magukkal. A helyi zsidó lakosságot 1944. június 7-én, a déli órákban, többnyire gyalogosan, csendőrkísérettel vezették a téglagyári gyűjtőhelyre, csomagjaikat autókon és szekereken vitték. Egy nappal később marhavagonokkal a nagyvárad gettóba szállították őket.⁸⁷

A mai Magyarország területén deportálási listák készítésére nem került sor, mivel nem szabadott névjegyzéket készíteni. A magyarországi deportálás ütemét, amennyire lehetett, gyorsították, és időrendjét a német titkosrendőrség rendelkezésére feszesebbre szabták. A szerelvények főleg a Kassa–Eperjes–Muszyna–Tarnów–Krakkó útvonalon keresztül haladtak Auschwitzba.⁸⁸ A Bihar vármegyei deportálásokat 1944. június 18-án kelt ütemterv szerint Sellyey Vilmos csendőrezredes, a zóna „zsidótlánításával” megbízott csendőrtisztje osztotta fel a megfelelő csendőrpáncsnokságok között. A gettók irányításával megbízott csendőrtisztek pedig a polgármesterekhez továbbították az ütemtervek másolatait.⁸⁹

A háború előtt kb. 1100 főt számláló zsidó közösségből az 1944 áprilisában kelt csendőrkerületi összeírás szerint mindössze 978 fő maradt a városban.⁹⁰ Őket a Csonka-Bihar vármegyei zsidókkal együtt a nagyvárad kis gettóba szállították.⁹¹ Körülbelül három héttel korábban Nagyvárad⁹² két gyűjtőhelyén 35 000 nagyvárad és környékbeli zsidót zsúfoltak össze. A két gettó már az újfalui zsidók érkezése előtt május 22. és június 4. között egyszer már felszámolásra került, és lakóikat nyolc szerelvénnel deportálták.⁹³ A kisebbik gyűjtőtáborot használták

⁸⁶ Neshar 2001. 18., 53.

⁸⁷ Halmos 2011. 51.

⁸⁸ Tóth 2009. 20.

⁸⁹ Neshar 2001. 45. Klórné Grósz Olga beszámolója.

⁹⁰ MNL HBVL VI.31. 2. d. 95/kt. 1944.

⁹¹ Neshar 2001. 18.

⁹² Nagyváradon korábban két gettót állítottak fel: a nagyobbikat a több mint 20 ezer nagyvárad zsidóság részére, a kisebbiket pedig a vármegyéből összegyűjtöttek számára. Ez volt Magyarország legnagyobb gyűjtőhelye. A kis gettó foglyainak deportálásukig túlnyomórészt a szabad ég alatt jutott hely. Kovács 2020. 8. A nagyvárad gettó felállítására és működésére vonatkozóan ld. BFL. XXV.4.f 524. d. FB 0330/1953. és 9110/1960. Fráter János csendőrezredes perirata.

⁹³ Kovács 2020. 8.

ismét a trianoni Magyarország IV. zónájához tartozó Bihar megyei részben összegyűjtött zsidók elhelyezésére.⁹⁴ A nagyvárad-i gettókba összegyűjtött zsidókat a Nagyvárad-Őssi vasútállomáson vagonírozták be. A Berettyóújfaluból elhurcoltakat pedig az utolsó nagyvárad-i transzporttal deportálták június 26-án,⁹⁵ majd a 2819 ember június 27-én haladt át a kassai pályaudvaron, ahol a magyar hatóságok átadták őket a németeknek.⁹⁶ Az 1944. április vége és július vége között deportált mintegy 445 ezer magyar zsidó közül 10–15 ezren az ausztriai Strasshofba kerültek.⁹⁷ A többiek mind Auschwitz-Birkenaubra küldték. Rajtuk kívül kisebb csoportok még egészen októberig érkeztek, így az auschwitzi komplexumba deportált magyar zsidók összlétszáma nagyjából 430 ezer fő volt.⁹⁸

Módszertani kitérőként érdemes megjegyezni, hogy Nesher Dávid könyvében közzétett lista 1051 berettyóújfalui zsidó lakos nevét tartalmazza, az 1944 áprilisában, a körzeti csendőrkerület által összeírt 978-cal szemben. Nesher 654 személyt jelöl meg a vészkorszak áldozataként, a csendőrkerületi lista alapján 555 áldozat⁹⁹ azonosítható be. Az eltérések az adatsorok hiányosságaiból, az eltérő feldolgozottságból és abból az értelmezési problémából is eredhetnek, hogy mekkora periódust veszünk vészkorszaknak, és amennyiben a Halmos Sándor *Emlékezz meg* című művében található listát is ide vesszük, látható, hogy a három lista nem egyezik meg.¹⁰⁰ Nesher néhány esetben csak a tulajdonnevük (születési év és anyja neve nélkül) megjelölésével tüntette fel a berettyóújfalui zsidó áldozatokat. Véltetően azért, mert egyrészt hozzávette a berettyószentmártoniakat is, aminek az oka, hogy 1970-ben a település egyesült Berettyóújfaluval, így azóta a megemlékezések is közösen történnek. Másrészt Nesher a csendőrkerületi listára fel nem került személyeket is feltüntethetett saját lajstromában. Feltehetően ők is Berettyóújfaluban születettek voltak, noha ekkor már életvitelszerűen nem tartózkodtak a településen, Nesher mégis helyi áldozatként emlékezett rájuk.¹⁰¹

⁹⁴ Gonda 1966. 312–316., 403–409.

⁹⁵ Kádár – Vági é.n.

⁹⁶ Dancs é.n.

⁹⁷ Magyar transzportok... é. n.

⁹⁸ Stark 1995. 21.

⁹⁹ MNL HBVL VI.31. 2. d. 95/kt. 1944.

¹⁰⁰ Halmos 2003. 37–61.

¹⁰¹ Nesher 2001. 98–128.

Konrád György (1933–2019) író *Elutazás és hazatérés* című önéletrajzi regényében ír az életben maradás gyermekkori kalandjáról. Életének első tizenegy évét Berettyóújfaluban töltötte. Apja, Konrád (Kohn) József (1897–1970) jómódú vaskereskedő volt, anyja, Klein Róza (1905–2004) nagyváradai zsidó polgárlány. Konrád György a helybeli zsidó elemi iskolába, majd a polgári iskola első osztályába járt 1944 tavaszáig. Szüleit az ország német megszállása után letartóztatta a Gestapo és a csendőrség, majd Ausztriába hurcolta, ami utóbb szerencsésnek bizonyult, mert nem sokkal később a város teljes zsidó lakosságát Auschwitzba vitték el, ahonnan nagyon kevesen tértek vissza. Június 5-én, közvetlenül a deportálás előtt Konrád és nővére, Éva, illetve két unokafivérük, Zádor István és Pál csendőrhathósági engedéllyel vonattal el tudott utazni Budapestre, ahol nagynénjük, Vágó Zsófia segítségével egy védett svájci házban éltek túl a vészkorszakot. Néhány nap múlva Berettyóújfalu teljes zsidó lakosságát a nagyváradai kis gettóba, onnan pedig Auschwitz-Birkenaubá deportálták. Konrád zsidó elemi iskolai osztálytársait Birkenauban szinte kivétel nélkül megölték. 1945. február végén Éva és György hazautaztak Berettyóújfaluba. A házukat üresen találták, szüleikről semmi hírt nem kaptak, egy idősebb unokafivér, Kun László vette magához őket. 1945 júniusában a deportált szülők hazajöttek, és Berettyóújfalu mintegy 1000 fős zsidó lakosságából a Konrád család egyetlen kivételként együttesen életben maradt.¹⁰² Apja egy ideig tovább folytatta vaskereskedését, és magához vette az elárvult unokatestvéreket. Az időszakról az író *Elutazás és hazatérés* című művében így emlékezett: *„Ezerkilencszáznegyvennyolcig, tizenöt éves koromig rendszeresen jártam haza a szülői házba Berettyóújfaluba, azután apám vasüzetét és házát államosították, és a szüleim felköltöztek utánunk – Éva nővérem és énutánam – Budapestre. Ezután Berettyóújfaluból csak levelek jöttek a helyi párttitkártól az én egyetememre, hogy az apám nagypolgár volt, nem kispolgár, vagyis osztályidegen, én tehát nem vagyok méltó arra, hogy a néphatalom nekem diplomát adjon.”*¹⁰³

A háború után a túlélők egy része megpróbálta Berettyóújfaluban újrakezdeni az életét, míg voltak, akik már soha nem tértek vissza szülőfalujukba, hanem máshol – egy részük az akkori Palesztinában, a későbbi Izraelben – igyekeztek

¹⁰² A holokauszt... 2019.

¹⁰³ Konrád 2012. 132.

életüket újjászervezni. A következőkben azok viszontagságairól esik szó, akik az újrakezdés reményében átmenetileg helyben maradtak, de később a kommunista diktatúra működését megtapasztalva, mégis inkább az elvándorlást választották. Arányait tekintve a vidéki zsidóság 75 százaléka esett áldozatul a háborús népirításnak, a trianoni határon belüli túlélők számát 190–220 ezer fő¹⁰⁴ közé teszik.¹⁰⁵ Berettyóújfaluban 1949 elején az országos átlagot nagyjából leképezve – a népszámlálás szerint – 226 fő,¹⁰⁶ más forrás szerint 246 fő¹⁰⁷ lakott a korábbi csaknem ezer fős zsidóságból.

A zsidóság vidéki társadalomból való eltűnésének legkönnyebben számszerűsíthető adatokat szolgáltató forrásai az anyakönyvek. Berettyóújfaluban szembeűő az eltérés 1939, az utolsó békeév 12 izraelita újszűlöttjének¹⁰⁸ száma és a vallási hovatartozást utoljára teljes évben feltűntető 1949-es év 6 zsidó gyermeke¹⁰⁹ között. Azonban ha nem volumenében, hanem a hazatérő túlélők számához képest vizsgáljuk az adatokat, akkor ez nem tekinthető drasztikus visszaesésnek. Szintén erodáló hatással bírt az elvilágiasítás erűtetett folyamata, amely a fő célpont katolikus egyház mellett az izraelitákat sem kímélte. 1950-től például már a statisztikai kérdűmintákön sem szerepelhetett a vallás rovat.¹¹⁰ A hasonló számű zsidó lakossal rendelkező, vármegyei kontrolltelepűlésnek választott Hajdűnánásön az 1939-es év 30 újszűlöttjével¹¹¹ szemben 1949-ben mindűssze 8 gyermek szűletése volt bejegyezve.¹¹² A drasztikus csűkkenést a halotti anyakönyvek is jól tűkrűzik: műg 1939-ben 13 halottja volt a helyi közösségnek, addig 1949-ben már csak 3.¹¹³ Hasonló volt a helyzet Hajdűnánásön is, ahol 1939-ben 15 elhunyt izraelita szeműlyt jegyeztek fel, műg ez 1945 és 1949 között sosem haladja meg az évi

¹⁰⁴ Ebből mintegy 90–100 ezer fűt tett ki a vidéki holokauszt túlélűk száma. Ld. Stark 1995. 81.

¹⁰⁵ Petri 2016. 59.

¹⁰⁶ Halmos 2003. 35.

¹⁰⁷ Neshet 2001. 19.

¹⁰⁸ MNL HBVL XXXIII.1.a 165. k. 1939. év.

¹⁰⁹ MNL HBVL XXXIII.1.a 167. k. 1949. év.

¹¹⁰ MNL HBVL XXIII.576.d 1. d. 54/1950. eln.

¹¹¹ MNL HBVL XXXIII.1.a 1066. k. 1939. év.

¹¹² MNL HBVL XXXIII.1.a 1068. k. 1949. év.

¹¹³ MNL HBVL XXXIII.1.a 204–205. k. 1939. és 1949. év.

3 főt.¹¹⁴ A töredékére csökkent zsidóság veszteségének nyilvánvaló okait is jelzik az anyakönyvek: 1948-tól megjelennek a holokauszt áldozatainak anyakönyvi bejegyzései is. Berettyóújfaluban csak 1949-ben 130 bírói holtta nyilvánítás történt, halálozási helyként német lágereket, illetve Oroszországot megjelölve.¹¹⁵

A település közigazgatási iratai betekintést nyújtanak a hazatérő zsidóság fogadtatásába, az élet újrakezdésének nehézségeibe, a civil és vallási közösségi élet elindításába. A visszatértekről 1945-ben felvett kérdőívek bemutatják a legtöbbször legyengült, beteg hazatérők kiábrándító anyagi helyzetét is, akiknek gyorssegélyként leginkább ruhákra, takarókra, ágyneműre volt szükségük. Az iratokból bepillantást nyerhetünk a hitközségi élet újraindításának körülményeibe, a hátrahagyott javak kezelésének kérdéseibe, a másoknak kiutalt házak visszaszolgáltatásának vitáiba, az elpusztult ingatlanok helyrehozásának megindulásába. A széthurcolt ingóságok visszaszolgáltatását nehezítette, hogy az iratok szerint az új „tulajdonosok” közt sok befolyásos tényező volt fellelhető. Ennél fogva nem meglepő, hogy a rengeteg vitás ügyben sokszor a községi képviselőtestülettől várták a megoldást, akik 1945-ben több alkalommal foglalkoztak a hazatért tulajdonosok kérelmeivel. Így például Klein Béla, mint özv. Klein Gyuláné jogutódja kérelmezte az ecetgyári tulajdonjogába való visszahelyezését, és hogy vitéz Fábián Sándor ecetgyár felszerelését adják át neki. Kérelmét először a főszebénybíróhoz adta be, onnan elküldték, hogy az előjáráságtól kérjen véleményezést és állásfoglalást. A 24/1945. sz. határozatában a képviselőtestület a kérelmet részben elutasította: javasolta, hogy Klein Bélát az ecetgyári jogába helyezték vissza, viszont nem javasolta vitéz Fábián Sándor ecetgyári felszerelésének átadását. Indoklásként azt hozták fel, hogy „[...] *közérdekből szükség van, hogy a községben két ecetgyár legyen. El kellett utasítani a kérelemnek azt a részét, hogy Fábián Sándor ecetgyár felszerelése adasson át, mivel ha a kérelmező volt ecetgyárából nevezett felszerelést vitt volna el, ez nem tartozik a képviselőtestülethez, hanem a bírósághoz. A magánvagyon sérthetetlen, így azt elvenni a képviselőtestületnek és hatóságnak joga nincs.*”¹¹⁶ Klein Bélához hasonlóan Weisz Imréné született Farkas Magdolna, dr. Éber Istvánné született Spernát Erzsébet és özv. Glück Ignácné is kérelmet nyújtott be, hogy a községi raktárban lévő

¹¹⁴ MNL HBVL XXXIII.1.a 1106–1107. k. 1939. és 1949. év.

¹¹⁵ MNL HBVL XXXIII.1.a 205. k. 1949. év.

¹¹⁶ MNL HBVL V.612.b 1. k. p. 17–18.

bűnjelek közül ingóságokat (ágyneműket, háztartási cikkeket) részükre adjanak ki. Minden kérelmet teljesítettek, mivel deportálásból érkeztek haza, és ingóságaik nem voltak. Azonban átvételi elismervény ellenében és csak ideiglenes használatra kapták meg, valamint az első felszólításra vissza kellett szolgáltatniuk.¹¹⁷ Az ügy jól mutatja, hogy ha sikerült is az igényelt tárgyakat visszaszerezniük, attól még az azokra vonatkozó tulajdonjoguk továbbra sem volt garantálva.

Az ingóságokkal szemben az ingatlanok helyzetének vizsgálata, azt gondolkodnánk, hogy sokkal tisztább viszonyokat teremt, azonban a háborús zűrzavar számos, addig példa nélküli jelenséget idézett elő. Ilyen volt Singer Ernő esete is, aki kártérítési pert indított a község ellen, mert Bem utcai lakásába cigányokat költöztettek be, akik az ingatlanban súlyos károkat okoztak. A képviselőtestület a 94/1945. számú határozatával a „[...] *kártérítési pert magára nézve kötelezően nem vállalja. Tiltakozik az ellen, hogy a cigányokat a község költöztette volna be Singer Ernő lakásába. A felszólalásokból is igazolást nyert, hogy a beköltöztetést az akkori főszolgabíróság a csendőrséggel karöltve intézte, a kárért a lakók perelendőek, vagy a beköltöztetést elrendelő hatóságok hallgatandók ki, ezért a község semmi felelősséget nem vállal.*”¹¹⁸ Mivel az ügyet a felek nem tudták egymás közt elsimítani, így egy nem sokkal későbbi testületi határozatban már arról is döntés született, hogy felkéri dr. Tikász Gyula vármegyei tisztí ügyészt a község perben való képviselőtére.¹¹⁹

A zsidóságra, mint hivatkozási alapra a rendszernek addig volt szüksége, amíg le nem számolt a hatalom megszerzése szempontjából veszélyesnek tartott antiszemita vagy annak bélyegzett politikai szereplőkkel. A háború után a zsidó állampolgárok többsége nem eszmélt rá azonnal, hogy az ő kapitalizmusra szabott világnézetük nem illeszkedik a népi demokráciához.

A nemzeti bizottságok irataiban jól dokumentált a hazaérkezés, a segélyezés, az élet újrakezdésének néhány mozzanata. Az igazoló bizottságok mellett szintén ideológiai és osztályalapon a nemzeti bizottságok igazolták többek közt az iparengedélyért, hadigondozási ügyben, katonauügyben és a névmagyarosítási ügyben folyamodókat.¹²⁰ A háború utáni korszak jellemző túlélési stratégiája volt, hogy

¹¹⁷ MNL HBVL V.612.b 1. k. p. 48–49., 51–52.

¹¹⁸ MNL HBVL V.612.b 1. k. p. 57.

¹¹⁹ MNL HBVL V.612.b 1. k. p. 92.

¹²⁰ További példákat ld. MNL HBVL XVII.15. 1–2. d.

sokan igyekeztek megszabadulni a külvilág számára zsidóságukat leginkább eláruló ismertetőjegyeik egyikétől: a nevüktől. Berettyóújfaluban Weisz Tibor és testvére Weisz József is névváltoztatást hajtott végre, vezetéknevüket Hámorira változtatták. 1952-ben az ekkor már, mint Hámori Tibort foglalkoztató Agrimpex Mezőgazdasági Külkereskedelmi Vállalat a Berettyóújfalui Községi Tanács elnökétől kért alkalmazottjuk apjáról, Weisz Hermannról káderjellemzést politikai és gazdasági munkájával kapcsolatban. A tanács jellemzésében a következőket írta: *„Hámori Tibor volt berettyóújfalui lakosnak apja Weisz Hermann, aki községünkben Mátyás út 7. szám alatt lakott termény, - fűszer, - só, - és egyéb cikkek nagykereskedése volt, 20-25 munkást dolgoztatott, azokat kizsákmányolta, -és nem fizette meg rendesen, alkalmazottaival rosszul bánt és a fia is azt látta tőle, -így tebát Ő is a kizsákmányolás szellemében nevelkedett. A nevezett családjának a baráti köre természetesen nagykereskedők, -kulákok és egyéb kizsákmányolókból tevődött össze. A nevezettnek fontosabb állásba való behelyezését nem javasoljuk a fenti okok alapján.”*¹²¹

Hámori Tibornak azonban nem csak az új élete elindításával akadt nehézségei, de testvérével, Józseffel közösen birtokolt Dózsa György u. 37. és 56. szám alatti ingatlanait is államosították, hiszen ebben az időben zajlottak az 1952/4. tv. szerint a házállamosítások. Az indoklásban az állt, hogy *„nevezettek lakásai az egyik 2, a másik 4 szobából áll, a tulajdonosok foglalkozása nagykereskedő volt, a lakásban nem lakenak benne és állandóan bérbe van adva, és mivel a fentiekén kívül még a községben van egy másik, illetve harmadik lakásuk is vettük fel az államosítandó lakások közé. A nevezett államosítandó lakások a Dózsa 56 és 58 ház alatt vannak.”*¹²² Mivel ezek az ingatlanok a település főutcáján helyezkedtek el, ezért az újonnan létesítendő vagy bővítendő szocialista üzemek, üzletek vagy termelőszövetkezetek részére megfelelő terület volt. Nagyobb telephely létrehozása céljából gyakran több telket is összevontak.

Az 1952-ben történt házállamosítások során egy ingatlan akkor számított lefoglalandónak, ha az, *„mint bérbe adott ház, mint tőkések és az M.T. rendelet 8. §. e./ alá tartozó személyek háza, mint dolgozók 6 szobásnál nagyobb háza, mint dolgozók harmadik vagy ennél több háza, mint kisiparos vagy kiskereskedő háza, mint dolgozó paraszt 6 szobásnál nagyobb, vagy harmadik háza, mint kulák ház”* került az államosítási jegyzékbe.¹²³

¹²¹ MNL HBVL XXIII.576.d 1. d. 48/1952. biz.

¹²² MNL HBVL XXIII.576.d 1. d. 74/1952. biz.

¹²³ MNL HBML XXIII.6.c 9. d. 170/1952.

Olyan is előfordult, hogy még az 1944-es ingatlanelkobzások idején államilag elkobzott ingatlant államosították ismételten a törvényes tulajdonosnak és/vagy örökösöknek történő jogos visszaszolgáltatás után. Így váltak a helyi zsidó ingatlantulajdonosok „faji alapon” üldözöttekből osztályalapon „kizsákmányoló burzsoá ellenségé”.

Az ingatlanok visszaigénylését segítette az Elhagyott Javak Kormánybiztossága. Ezekben az iratokban általában megtalálhatjuk a kártérítésért folyamodók leveleit is, amelyek érdekes adalékokkal szolgálnak a berettyóújfalui zsidóság kollektív és egyéni történetéhez. A megyei tanács iratanyaga is számos olyan forrást tartalmaz, amelyekből megismerhetjük a helyi zsidóság II. világháború utáni életét. A házállamosítások elleni fellebbezések között találkozhatunk helyi izraeliták beadványaival is, akik lakásaik elvétele ellen tiltakoztak, nem egyszer a kivándorlást helyezve kilátásba kérésük elutasítása esetén. Megjegyzendő, hogy az addigi megpróbáltatásaikra való hivatkozás általában nem lágyította meg az elbírálók szívét.

Az államosítási jegyzékbe felvett ingatlanokkal kapcsolatban tehát többen is fellebbezéssel éltek, így Kovács Mihályné, született Feldmann Magda is, aki a tanács végrehajtó bizottsághoz írt kérelmében a következőket hozta fel az államosítási határozat ellenében: *„...tudomásomra jutott, hogy Berettyóújfaluban a Dózsa György utcán a Nyíri malommal szemben három szobás beltelkes lakóházamat államosították. Ez ellen [...] indoklásul legyen szabad előterjesztenem a következőket: Más ingatlanomat a rendelet a pontja alapján hozták javaslatba. Ez azonban mindenképpen téves. Először azért, mert kis magán házról van szó, másodszer azért, mert a rendelet 2 §-a nekem mentességet biztosít. Én ugyanis több, mint egy esztendeje magán dolgozó vagyok, aki a fizetésemből élek és a házam mindössze három szobából áll. Annak igazolására, hogy dolgozó vagyok mellékelem annak a gyárnak az értesítését, [...] amelynél munkát vállaltam.”* Feldmann Magda még igazolást is nyújtott be budapesti munkahelyétől a Szállítóberendezések Gyárától dolgozói státuszát igazolandó: *„Kérésére igazoljuk, hogy vállaltunknál 1951. évi február hó 5.-e óta, mint munkabeíró van alkalmazásban. Havi fizetése 506.-Ft. +21%. Jelen igazolást kizárólag házingatlan kezelés céljából adjuk ki.”* Az ügyirat külső borítóján a ceruzás elintézés-tervezetben az van feltüntetve, hogy: *„A nevezett a lakásba nem lakik haszonbérbe van adva.”* Már ez alapján is elutasították volna kérelmét, de az irat mellett fennmaradtak azok a kis ceruzával írt cetlik is, amire az eredendő

ideológiai indokok voltak feljegyezve. Jelen esetben: „*férje fa nagykereskedő, terménykereskedő [...]* 6-8 alkalmazottat tartott. Dolgozók nem voltak.”¹²⁴

A Dózsa György u. 76–78. szám alatti ingatlanokat Fodor László és András testvérpártól államosították. Fodor László fellebbezésében kiemelte, hogy a nyolc szobás ingatlan, „*mely fél tulajdonom, nem esik legjobb tudomásom szerint az államosítás hatálya alá. Erre bizottság szállt ki és megállapította, hogy ez a fél ingatlan tulajdon, dolgozó lévén nem tartozik az államosítás hatálya alá.*” Fellebbezését már eleve azzal terjesztették be, „*hogy a VB annak elutasítását javasolja annál is inkább, mivel a nevezett nagykereskedő tőkés volt, aki több munkással dolgoztatott, - azokat kiszákmányolta, mint politikailag megbízhatatlan egyént a jelenlegi munkahelyéről is menesztették. Az ingatlan államosítását javasoljuk.*”¹²⁵

A már említett „lekáderezéseknek” köszönhetően könnyen bele lehetett kerülni egy lefelé vezető spirálba, mivel, ha valakit nem igazoltak vissza dolgozóként, esélye sem volt megtartani a házat. Ugyanakkor, ha államosították az ingatlanát, már sok esetben nem volt hol laknia. Fodor László és András ingatlanait például már az 1600/1944. M.E. rendelet¹²⁶ értelmében államilag lefoglalták, majd a koncentrációs táborból hazatérve ugyan visszakapták, de a szocialista korszakban azokat ismét államosították.¹²⁷ Mivel ezek az ingatlanok nagyrészt a település főutcáján helyezkedtek el, így gyakran nem csak lakóházként, hanem üzlethelyiségként, illetve nagykereskedelmi telephelyként is funkcionáltak. Így a tulajdonosokat, amikor vagyonukból kiforgatták, egyben létalapjuktól is megfosztották, ellehetlenítve ezzel a gyakran korábban polgároknak számító személyek ekkor már kispolgári életét is. Itt valóban nem kellett sokat mérlegelni a jogalkalmazóknak, mivel a törvényerejű rendelet nem hagy kétséget a végrehajtás felől: „*...állami tulajdonba vétetnek [...] a tőkések, egyéb kiszákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelemének házingatlanai, abban az esetben is, ha azokat nem bérbeadás útján hasznosítják*”¹²⁸ Vagyis a tulajdonos akár benne is lakhatott az ingatlanban – mint ahogy jelen esetben történt – akkor is megfosztották tőle.¹²⁹

¹²⁴ MNL HBVL XXIII.6.c 9. d. 8091-36/1952.

¹²⁵ MNL HBVL XXIII.6.c 9. d. 8092-1/6/1952.

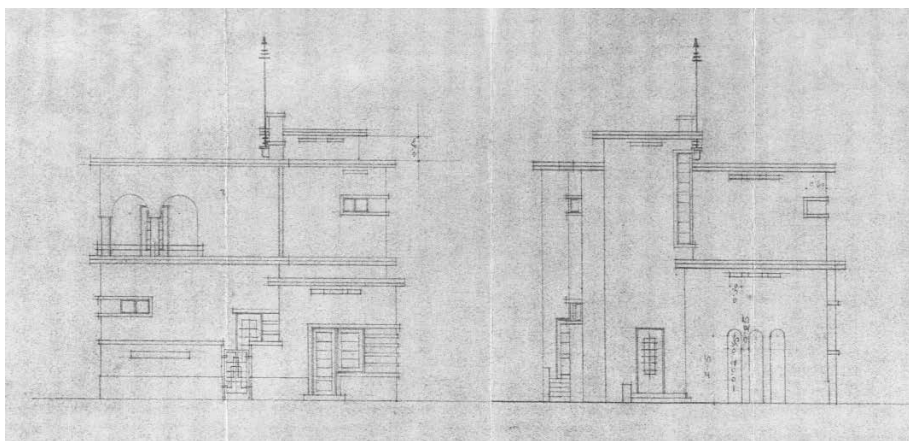
¹²⁶ 1600/1944. M.E. rendelet.

¹²⁷ HBVKH FF FO 1. Telekkönyvi betétek, 1886–1960. 1–5669 tbk. sz. alapján.

¹²⁸ 1952. évi 4. tve. 1. § (1).

¹²⁹ MNL HBVL XXIII.6.c 9. d. 8092-1/6/1952.

A Berettyó Kulturális Központ napjainkban is impozáns, kétszintes épületére legtöbbször, mint tűzoltó laktanyára emlékezhetnek. Ma már kevésbé ismert, hogy a 288 m² alapterületen magánlakásnak épült 7 szobás (a földszinten hall + 3 szoba, az emeleten 3 szoba) villa eredetileg a holokauszt során elhunyt dr. Székely Gyula és neje, Steiner Éva tulajdonában állt. A háború után a tűzoltóság kezdte el használni 1949-ben, majd átalakításokkal 1951-től. Mivel a tulajdonos testvére, Székely Imre személyében volt élő örökös, ezért a kisajátítás 1958-ig elhúzódott, majd végül új tulajdonos az addigi bérelő, a BM Országos Tűzrendészeti Parancsnokság Berettyóújfalu Tűzrendészeti Alosztály lett.¹³⁰

1. kép Dr. Székely Gyula és Steiner Éva házának homlokzati rajza

Konrád György írói munkásságába öntött anekdotikus tapasztalatai fontos vázát jelentik jelen dolgozatnak is. Szülői házát édesapjától ebben az időben szintén államosították, és a megyei tanács irataiban a Berettyóújfalura vonatkozó fellebbezések közt található Konrád József fellebbezése, aki mentesítését dolgozói státuszával próbálta igazolni: „*törvényerejű rendelet 2. § 1. pontja előírja, hogy nem kerül állami tulajdonba a dolgozóknak, így a fizetésből élőknek legfeljebb 6 lakószobából álló házigatlanlana. Én a csatolt [...] igazolás szerint a Vas és edény bolt központja budapesti Nemzeti Vállalatnak 1950. szeptember 23-ától állandóan fizetési alkalmazottja vagyok.*

¹³⁰ A Berettyóújfalui tűzoltólaktanya kisajátítási ügye. MNL HBVL XXIII.6.b 39. d. 569/1958.

A lakás [...] 1 üzletbelyiségből és 5 lakó szobából áll. Tehát összesen 6 belyiségből, ami az állami tulajdonba vételnél figyelembe jöhet. Minthogy nekem más háziingatlanom nincsen, bár óvatosságból ezt a körülményt kötelességszerűen bejelentettem a Tanácshoz, mégis az a helyzet, hogy ezt az ingatlanomat fentiekre tekintettel állami tulajdonba venni nem lehetett volna, így kérem azt az állami igénybevétel alól mentesíteni.” A Hajdú-Bihar Megyei Tanács részére az ügyet a következő megjegyzéssel továbbították: „*A nevezett a lakásba nem lakik, haszonbéresítés útján hasznosítja.*” A kis cetlire pedig fel volt jegyezve, hogy „*vasnagykereskedő volt, 4-5 segéd és 3 más alkalmazott*”. A hatalom részéről némiképp ellentmondásos, hogy a haszonbérletre hivatkozva államosították az ingatlant, miközben a bérlők is – ekkor már nem meglepően – az állami szektorból kerültek ki: a Hajdú-Bihar Megyei Népboltban Berettyóújfalu bérelte a földszinti üzletet és a pincét, míg a Magyar-Szovjet Társaság az 5 lakószobát.¹³¹ A korban impozáns emeletes épület a hitközség előjárói szerint egy méternél többet foglalt el, mint jogos lett volna abból a szolgálmi útból, ami a telek mögötti zsinagógához vezetett. Az ebből kialakult telekvita hosszú pereskedéshez vezetett a vaskereskedő és a hitközség között, majd a kúriáig vitt pert végül Konrád József nyerte. Utólag mindez kisszerű viszálykodásnak tűnik ahhoz képest, hogy pár évvel később az ÁFÉSZ¹³² Konrád József elkobzott vaskereskedő üzletével egybeépített lakóházában alakított ki vasboltot, a zsinagóga pedig a vasraktár funkcióját látta majd el mintegy fél évszázadon keresztül.¹³³

Korábban szó esett róla, hogy a hadisegélyezetteknek is igazolniuk kellett magukat. Külön érdekesség, hogy 1946-ban a hadisegélyezettek könyvébe beírták például Weisz Mártonnét, akinek a férje feltehetőleg munkaszolgálat végzése közben eltűnt, Rosenberg Ernőné Haás Ilonát, akinek a házastársa szintén így halt meg, ő maga pedig Auschwitzban hunyt el. Mivel azonban a holtta nyilvánítások később történtek, ezért segélyezettnek jelölték meg őket. Ugyanígy bejegyezték a túlélő négy gyermekes Frankel Dávidné született Blum Máriát, akinek a férje¹³⁴ feltehetőleg Auschwitzban hunyt el.¹³⁵ Az 1946-ban bemutatott

¹³¹ MNL HBVL XXIII.6.c 9. d. 8091-20/1952.

¹³² Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet.

¹³³ Konrád 2023. 130.

¹³⁴ MNL HBVL VI.31. 2. d. 95/kt. 1944.; Halmos 2003. 54.

¹³⁵ MNL HBVL V.612.d 17. k. Hadisegélyezettek törzskönyve.

2. kép A berettyóújfalui zsinagóga, később ÁFÉSZ raktár

iparigazolványokról készült berettyóújfalui járási iparlajstrom alapján több iparárról lemondott személyt találhatunk, de sok a „*visszavonva*”, „*törölve*”, „*meghalt*”, „*elköltözött*” bejegyzés is. A holokauszt folyamán elhunytakat a bírósági holtta nyilvántartás után tudták csak törölni az iparosok nyilvántartásából, aminek a zöme a negyvenes évek második felében zajlott le. Nem sokkal később azonban az élők is felhagytak az ipari tevékenységgel. A városi közigazgatási iratok alapján úgy tűnik,

hogy a hazatért holokausz túlélők lassan talpra álltak, újraindították üzleteiket. A nevezett iratokból képet kaphatunk a zsidó kereskedők, iparosok üzleteik újraindulásához szükséges kölcsöneiről, az árubeszerzéseknél a települési közbeszerzéseknél való megjelenésükről. Ez a felfutás legjobb esetben is 1950–1952-ig tartott, amikor a hatalom államosította a kereskedést, a házat, a műhelyt. Ez volt a második csapás, amely a berettyóújfalui zsidó közösséget érte, és amely végül el is tüntette. Főleg annak tükrében, hogy a helyi zsidó üzlettulajdonosok egy része már 1949-ben kiírta üzlete, műhelye ajtajára, hogy „*Rögtön jövök*”, aztán kiment a falu szélére, és ott felszállt egy teherautóra. A vállalkozásukkal kényszerből felhagyó elvándoroltak főként Budapesten próbáltak szakmájukban elhelyezkedni.¹³⁶

A kommunista hatalomátvétel után a létszámában és gazdasági erejében is megfogyatkozott zsidóság életét tovább korlátozták az államosítások, elsősorban a magánvállalkozások felszámolásával. A zsidóságnak újabb túlélési stratégiák után kellett néznie, ami igen sok esetben a vallásosság elhagyásával járt együtt. Többen ekkor, vagy már 1945 táján felhagytak családjuk – vagy saját korábbi – foglalkozásával. Volt, aki a háború után újonnan létrejött rendőrség, vagy az államvédelmi szervezetek személyi állományában helyezkedett el. Sokan beléptek a kommunista pártba, és funkcionáriusként vagy a kiépülő nomenklatura rendszer segítségével különféle közigazgatási, intézmény- vagy vállalatirányítási pozícióba kerültek. Emiatt sokan úgy érezhették, hogy a zsidóság azokon a területeken, életpályákon is tért hódít, ahol korábban nem volt helyük. Igaz, hogy főként azért jelentek meg más pályákon, mert a számukra hagyományos kisipari és kereskedelmi szférából az államosítások során kiszorították őket. Egy másik stratégiát jelentett az el- és a kivándorlás. Utóbbi fő célpontja a majdani Izrael volt, bár legálisan ezt csak 1949-ig lehetett megvalósítani. Újabb tömeges kivándorlásra aztán csak 1956-ban nyílt lehetőség, amelynek nyomán sok vidéki városhoz hasonlóan Berettyóújfalu zsidó közössége a helyi hitélettel együtt gyakorlatilag megszűnt.

¹³⁶ Konrád 2023. 116.